

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Grieken in de ogen van Babyloniërs

Spek, Bert van der

Citation

Spek, B. van der. (2006). Grieken in de ogen van Babyloniërs. *Leidschrift : Cultuurcontact En Acculturatieprocessen In De Oudheid*, 21(December), 139-156. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72983>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72983>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Grieken in de ogen van Babyloniërs

Bert van der Spek

Alexander de Grote was de eerste westerse veroveraar van Irak. Irak (Mesopotamië) was toen onderdeel van het Perzische wereldrijk dat zich uitstreekte van Turkije tot Afghanistan. Op 1 oktober 331 v.Chr. versloeg Alexander het Perzische leger bij Gaugamela in Noord-Irak, 160 kilometer ten noordoosten van het tegenwoordige Mosul. De Perzische koning Darius III vluchtte naar het oosten, maar Alexander zette zijn expeditie voort naar het zuiden. Drie weken later trok hij Babylon binnen. De Babyloniërs traden daarmee het tijdperk binnen dat historici later de ‘Hellenistische periode’ zijn gaan noemen. Dat duidt erop dat er heel wat veranderde in de ogen van latere beschouwers en er was ook wel wat nieuws aan de hand. Mesopotamië was nog nooit eerder door een Europeaan veroverd en deze Europeaan had niet alleen Mesopotamië veroverd, maar geheel West-Azië tot aan India (nu Pakistan). En – wat die Babyloniërs in 331 v.Chr. nog niet wisten – de Macedoniërs en Grieken zouden er 190 jaar lang de dienst uitmaken. Het spreekt vanzelf dat die aanwezigheid van Grieken en Macedoniërs zijn sporen heeft nagelaten.

Er zijn al heel wat woorden vuil gemaakt aan het karakter van de Hellenistische periode. Voor degene die de term gemeengoed heeft gemaakt in de geleerde wereld, Johann Gustav Droysen (1808-1884), was het enerzijds een periode van ‘vergrieksing’, anderzijds een periode van ‘Verschmelzung’ van culturen.¹ In recentere publicaties is meer de nadruk gelegd op de gescheiden ontwikkeling van Griekse en inheemse culturen in het Nabije Oosten.² Er is de laatste tijd dan ook heel wat materiaal bekend geworden dat een beeld geeft van het oosten vanuit niet-Grieks

---

¹ R. Bichler, ‘Hellenismus’. *Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs* [Impulse der Forschung 41] (Darmstadt 1983); en H.W. Pleket, ‘Hellenisme: het juk van de periodisering’, *Lampas* 21 (1988) 68-80.

² P. Briant, ‘Colonisation hellénistiques et populations indigenes. La phase d’installation’, *Klio* 60 (1978) 57-92; A. Kuhrt en S. Sherwin-White, *Hellenism in the East. The interaction of Greek and non-Greek civilizations from Syria to Central Asia after Alexander* (Londen 1987); R.J. van der Spek, *Grondbezit in het Seleucidische rijk* (Amsterdam 1986); Idem, ‘The Babylonian city’ in: Kuhrt en Sherwin-White, *Hellenism in the East*, 57-74; en Idem, ‘Ethnic segregation in Hellenistic Babylon’ in: W.H. van Soldt ed., *Ethnicity in Ancient Mesopotamia* (Leiden 2005) 393-408.

perspectief.³ Het debat over etniciteit komt daarbij ook weer op de proppen. Dit debat concentreert zich rond de vraag hoe etnische identiteit verstaan moet worden. Mede dankzij het werk van de Noorse antropoloog Fredrik Barth heeft het inzicht veld gewonnen dat etnische identiteit een kwestie is van labels plakken, beeldvorming, zowel door de etnische groep zelf als door anderen. Identiteit is ook situationeel. De apostel Paulus was het ene moment Jood, het andere moment Grieks burger van Tarsus en Romein, toen hij een beroep deed op het Romeinse rechtssysteem.⁴

In dit artikel wil ik deze discussie niet oprakelen. Men leze de in de noten opgegeven literatuur. Liever wil ik via de hermeneutische methode proberen een beeld op te roepen van hoe de Babyloniër tegen deze Griekse nieuwelingen aankeek. We worden daarbij geholpen door een groeiend corpus aan spijkerschriftteksten uit de Hellenistische periode, die ons een inzicht geven vanuit Babylonisch perspectief.

Het Babylonische bronnenmateriaal

Tot deze spijkerschriftteksten, geschreven op kleitabletten, behoren in de eerste plaats de zogenaamde Babylonische Kronieken. Deze kronieken bevatten chronologisch geordende informatie over militaire en religieuze acties van koningen (veldtochten, offers), bijzondere gebeurtenissen in de stad Babylon, bouwwerkzaamheden, e.d.⁵ Een nieuwe editie van de kronieken uit de Hellenistische tijd, met daaronder een aantal nieuwe teksten, is door schrijver dezes, in samenwerking met de assistent keeper van de spijkerschriftcollectie van het Brits Museum, op het internet gepubliceerd.⁶ Deze kronieken zijn een product van Babylonische geleerdheid, hebben een grote mate van distantie en moeten niet verward worden met de zeer partijdige koningsinscripties, vervaardigd in opdracht

---

³ G.F. Del Monte, *Testi dalla Babilonia Ellenistica* (Pisa 1997); T. Boiy, *Late Achaemenid and Hellenistic Babylon*. [Orientalia Lovaniensia Analecta 136] (Leuven 2004); en R.J. van der Spek en I.L. Finkel, *Babylonian Chronicles of the Hellenistic Period*, te raadplegen op: <http://www.livius.org/babylonia.html> (hierna afgekort tot BCHIP).

⁴ F. Barth ed., *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference* (Boston 1969); K. Goudriaan, *Ethnicity in Ptolemaic Egypt* (Amsterdam 1988); Van der Spek, 'Ethnic segregation'; en Jonathan M. Hall, *Hellenicity. Between ethnicity and culture* (Chicago 2005).

⁵ A.K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles* (New York 1975); en J.-J. Glassner, *Mesopotamian Chronicles* (Atlanta 2004).

⁶ Van der Spek en Finkel, BCHIP.

van de koning ter meerdere glorie van zichzelf. Uit de Hellenistische tijd is daarvan ook nog een voorbeeld overgeleverd, te weten de cilinder van Antiochus I.⁷

Een andere, buitengewoon interessante, categorie teksten wordt gevormd door de zogenaamde Astronomische dagboeken. Deze dagboeken zijn overgeleverd vanaf 652-61 v.Chr. Deze tabletten bevatten een dagelijkse registratie van de nachtelijke hemel, met name wat betreft de stand van de planeten en vanaf het begin van de vijfde eeuw hun posities in de bekende sterrenbeelden. Verder worden de opkomst en ondergang van de maan, het verschijnen van kometen, bliksemflitsen en blikseminslagen vermeld. Het is voor de moderne historicus van groot belang dat de Babylonische astronomen aan het eind van een maandsectie ook enige kroniekachtige mededelingen deden over allerlei aardse zaken, zoals veldtochten van koningen, bezoek van koningen, prinses of hoge functionarissen aan Babylon, bijzondere offerplechtigheden, omineuze gebeurtenissen (bijvoorbeeld monstrueuze geboorten), het weer, de hoogte van de Eufraat en last but not least, de prijzen van gerst, dadels, cuscuta, waterkers, sesam en wol.⁸ Deze teksten zijn eveneens het product van Babylonische geleerden.

Er bestond in Babylonië een levendige literaire en wetenschappelijke activiteit, die zijn weerslag vindt in de kleitabletten. De astronomische dagboeken en de kronieken zijn daar voorbeelden van, maar er is veel meer. Er zijn lijsten met maans- en zonsverduisteringen en berekeningen van de stand van de sterrenhemel in toekomstige jaren. De astronomie te Babylon maakte in de tweede eeuw een ware revolutie door. De Griekse astronomie was volslagen afhankelijk van de Babylonische en het leidt geen twijfel dat er in Alexandrië Babyloniers gewerkt hebben, of dat Alexandrijnen anderszins informatie uit Babylon gehaald hebben. Verder zijn er talrijke teksten betreffende de cultus in de Babylonische tempel.⁹ Het gaat hier vaak om oudere teksten die in de Hellenistische tijd gekopieerd zijn. Het meesterwerk uit de Mesopotamische literatuur, het Gilgameš-epos, werd ook in deze late tijd nog bestudeerd. De jongste kopie ervan stamt uit

---

⁷ A. Kuhrt en S. Sherwin-White, 'Aspects of Seleucid royal ideology: the cylinder of Antiochus I from Borsippa', *Journal of Hellenic Studies* 111 (1991) 71-86. Een nieuwe editie is voorzien op www.livius.org.

⁸ A.J. Sachs en H. Hunger, *Astronomical diaries and related texts from Babylonia. Vol. I: Diaries from 652 B.C. to 262 B.C.* (Wenen 1988) *Vol. II: Diaries from 261 B.C. to 165 B.C.* (Wenen 1989) en *Vol. III. Diaries from 164 B.C. to 61 B.C.* (Wenen 1996).

⁹ M.J.H. Linssen, *The cults of Uruk and Babylon. The temple ritual texts as evidence for Hellenistic cult practice* (Leiden 2004).

Parthisch Uruk, 130 v.Chr. Het Gilgamesj-epos was voor de Babyloniërs wat Homerus was voor de Grieken.¹⁰

Speciale vermelding verdienen de zogenaamde *Graeco-Babyloniaca*. Dit zijn kleitabletten met aan de ene kant Sumerische en Babylonische spijkerschriftteksten, die aan de andere zijde zijn omgezet in Griekse letters. Op paleografische grond worden deze teksten voorzichtig gedateerd in de tweede eeuw n.Chr. Het is wellicht een poging het Babylonisch op een gemakkelijkere en modernere manier te schrijven, zoals dit ook met het Koptisch is gedaan. Iemand als Iamblichus de Syriër (fl. ca. 165-180 n.Chr.), schrijver van een Babylonische liefdesgeschiedenis, die claimt Babylonisch te hebben geleerd van een slaaf die door Trajanus gevangen was genomen tijdens zijn veldtocht naar Babylonië, kan op deze wijze Babylonisch geleerd hebben.¹¹

Eén Babyloniër heeft de Babylonische geschiedenis vanaf de oertijd tot zijn eigen tijd samengevat in een Grieks geschrift, genaamd *Babyloniaka*. Zijn naam was Berossus (*Bēl-reūšunu*), priester van Bēl, en hij heeft zijn werk opgedragen aan Antiochus I, de zoon van Seleucus I (280 v.Chr.). Hij moet een buitengewoon geleerd man geweest zijn. Zijn dagelijkse spreektaal was Aramees (net als van de meeste inwoners van West-Azië in de Hellenistische tijd), hij kende spijkerschrift, las zowel de Babylonische als de Sumerische literatuur en was in staat een boek in het Grieks te schrijven.¹²

Op twee manieren is Berossus zelf door de Griekse beschaving beïnvloed. In de eerste plaats doordat hij een poging heeft gedaan de hele Mesopotamische geschiedenis in één werk samen te vatten. Dat was niet eerder gedaan in Babylonië. In de tweede plaats doordat zijn naam ons bekend is gebleven. Net als de Oudtestamentische geschriften zijn de Babylonische in de regel anoniem.

Tenslotte hebben we nog enige honderden administratieve documenten, zoals betalingsopdrachten, kwitanties en juridische documenten. Zij leren ons het een en ander over het reilen en zeilen van de Babylonische tempel.

---

¹⁰ H. Vanstiphout, *Het Epos van Gilgamesj* (Nijmegen 2001); en W.F.M. Henkelman, 'Alexander and Gilgamesj', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 117 (2004) 5-26. Voor de Babylonische wetenschap, zie o.a. F. Rochberg, *The heavenly writing. Divination, horoscopy and astronomy in Mesopotamian culture* (Cambridge 2004).

¹¹ M.J. Geller, 'The last wedge', *Zeitschrift für Assyriologie* 87 (1997) 43-95.

¹² G.P. Verbrugge en J.M. Wickersham, *Berosus and Manetho introduced and translated. Native traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt* (Ann Arbor 1996); en A. Kuhrt, 'Berossus' *Babyloniaka* and Seleucid rule in Babylonia' in: Kuhrt en Sherwin-White, *Hellenism in the East*, 32-56.

Uit Uruk is een flink aantal contracten betreffende de koop van huizen, slaven, landbouwgrond en prebenden bewaard gebleven.¹³

Het spijkerschriftmateriaal geeft natuurlijk zeker geen representatief beeld van de Babylonische maatschappij. De Babylonische taal was inmiddels geen spreektaal meer in de tijd waar wij ons nu mee bezig houden. Het Sumerisch en het Babylonisch hadden namelijk een status die te vergelijken is met die van Grieks en Latijn in onze tijd. De Aramese taal en het Aramese kwadraatschrift was de standaard geworden. De Judese ballingen in Babylon hadden dat schrift zelfs voor de Hebreeuwse Bijbelboeken overgenomen en ook hun spreektaal was Aramees. Spijkerschrift werd alleen nog gebruikt in de wereld die op zijn minst gerelateerd was aan de tempel. Als de paleografische datering juist is, zouden de *Graeco-Babyloniaca* tabletten de jongste bekende tabletten zijn die we over hebben. Dat we veel meer Babylonische teksten over hebben dan Griekse en Aramese is toe te schrijven aan de grote houdbaarheid van het materiaal waarop ze geschreven zijn. Aramese en Griekse teksten werden op perkament en papyrus geschreven en die materialen zijn nogal vergankelijk. Kleitabletten zijn veel houdbaarder en worden alleen maar sterker als zij gebrand worden, wanneer het gebouw waarin ze bewaard zijn, in brand vliegt.

Alexanders intocht in Babylon

Dat de stad Babylon door vreemden werd veroverd, was niet nieuw. De stad is in de achttiende eeuw v.Chr. groot gemaakt door de wetgever-koning Hammurabi, stichter van het Oudbabylonische rijk, die zelf een vreemde was: zijn dynastie was Amoritisch. De dynastie verbabyloniseerde echter snel. Daarna heeft Babylonië regelmatig te maken gehad met vreemde overheersers, zoals de Kassieten. In 729 v.Chr. viel Babylonië min of meer definitief in Assyrische handen, al waren er geregeld opstanden met bijbehorende koningen. Zo regeerde de Chaldeeër Merodach-baladan II er vanaf 722, maar wist de Assyrische koning Sargon II Babylon in 710 weer in te nemen. Onder Sanherib kwam deze Merodach-baladan weer een paar

---

¹³ Voor overzichten van het bronnenmateriaal zie: J. Oelsner, *Materialien zur babylonischen Gesellschaft und Kultur in hellenistischer Zeit* (Budapest 1986); T. Boiy, *Late Achaemenid and Hellenistic Babylon* (Leuven 2004) 8-54; en M. Jursa, *Neo-Babylonian legal and administrative documents. Typology, contents and archives* (Münster 2005).

maanden aan de macht. Na de val van Assyrië werd Babylon weer eens de hoofdstad van een zelfstandig rijk, dat groot gemaakt werd door de welbekende Nebukadnessar II (605-562). Lang duurde deze zelfstandigheid niet. Al in 539 v.Chr. stond een nieuwe veroveraar voor de poorten: de Pers Cyrus. Perzen hadden zich reeds enige eeuwen in Zuidwest-Iran gevestigd en in het oude Elam was nu het centrum van het Perzische rijk komen te liggen, op zichzelf ook een mooi voorbeeld van interactie tussen twee culturen: de Elamitische en de Perzische.¹⁴ De Perzen waren geen eendagsvliegen. Afgezien van enkele zeer kortdurende Babylonische opstanden in 522 en 482 heersten zij er gedurende twee volle eeuwen zonder uitgedaagd te worden, tot de komst van Alexander de Grote.

Men zou dus kunnen zeggen dat de Babyloniërs wel gewend waren aan vreemde heersers.¹⁵ Dat is ook zo, al moeten we niet overdrijven. In het perspectief van de Babyloniër die de intocht van Alexander in Babylon gadesloeg, was dit toch echt wel iets nieuws. Wij hebben de Franse aanwezigheid in Nederland (ook ongeveer twee eeuwen geleden) toch ook niet direct op ons netvlies. Hier komt nog iets bij. Deze Alexander was de eerste heerser die uit het verre westen kwam en wat erger was: hij zag er zo raar uit. Hoewel we daar geen gegevens over hebben, moeten de meeste Babyloniërs Alexanders verschijning vreemd gevonden hebben. Assyrische, Babylonische en Perzische koningen liepen in lange statige gewaden, ze droegen een lange baard en hadden een tiara op het hoofd. Nu kwam daar de 'koning van de wereld' binnen gekleed in minirokje, met hooguit een diadeem om het hoofd (niet meer dan een lapje) en zonder baard! In de Assyrische en Perzische tijd was baardloosheid iets voor eunuchen. Niet erg koninklijk dus. De Babyloniërs moeten de Grieken en Macedoniërs echte barbaren gevonden hebben en tamelijk verwijfd.

De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de Babylonische bronnen weinig aanleiding geven tot dit negatieve beeld. In het Babylonische astronomische dagboek betreffende de maand oktober 331 lezen wij het volgende:

Die maand (Tašritu = VII = okt./nov.), vanaf de 1^e tot [de *n*^e was er
. .Op de *n*^e: *Grieken*] kwamen naar Babylon met de boodschap:
"Esagila¹⁶ [*zal herbouwd worden*] en de Babyloniërs [*zullen hun tienden*]"

---

¹⁴ W.F.M. Henkelman, *The other gods who are. Studies in Elamite-Iranian acculturation based on the Persepolis fortification texts* (proefschrift; Leiden 2006) handerseditie in voorbereiding.

¹⁵ Bijvoorbeeld A. Kuhrt, 'Alexander in Babylon', *Achaemenid History* 5 (1990) 121-130.

¹⁶ Esagila was de tempel van de Babylonische oppergod Marduk, die ook wel als Bēl ('heer') werd aangeduid. In het tempelcomplex stond een piramidevormige tempeltoren, genaamd

aan de schatkist van Esagila [betalen.”] Op de 11^e werd in Sippar een boodschap van Al[exander uitgevaardigd] als volgt: “In uw huizen zal men niet binnengaan.” Op de 13^e (20 Oktober) [betraden Grieken de Sikil]la-poort, de buitenpoort van Esagila, en [zij bogen zich neer]. De 14^e (21 oktober): deze Grieken [offerden][n] korte [ribben], vet ingewandenweefsel [en . . . Op de *n*^e dag] kwam Alexander, de koning van de wereld, Babylon binnen. [.. Paar]den en tuigage [..] en de Babyloniers en het volk [van het land ..] een perkamenten brief aan [de Babyloniers .] [werd voorgelezen] als volgt: [“...]¹⁷

Je ziet hieruit dat Alexander rekening probeerde te houden met de lokale gevoeligheden en tradities. Hij handelde als een goede Babylonische koning: hij offerde aan de Babylonische goden, verleende belastingprivileges, spaarde de bevolking. Eerdere invallers als Sargon II (710) en Cyrus (539) volgden hetzelfde beleid.¹⁸ Alexander omgaf zich al snel met een keur aan Babylonische geleerden, waarzeggers en astrologen, door de Grieken sinds Herodotus ten onrechte als ‘Chaldeeën’ aangeduid. Alexanders houding tegenover deze lieden was zeer ambivalent: nu eens luisterde hij naar hun adviezen, dan weer deed hij hun wijsheid af als oosterse onzin.¹⁹

Een Babylonische tekst die kritiek op Alexander *zou kunnen* bevatten is de zogenaamde Dynastieënprofetie. Dit is een buitengewoon interessante spijkerschrifttekst uit de vroege Hellenistische periode, mogelijk uit de tijd van Alexander zelf. Het is een pseudepigrafische profetie op naam van de Babylonische geleerde Munnabitum, die adviseur was van de Assyrische koning Esarhaddon (681-669 v.Chr). Deze profetie bevat achteraf uitgesproken voorspellingen (*vaticinia ex eventu*) over de periode vanaf de val van het Assyrische rijk tot Alexander de Grote. Het genre vinden we terug in het Oude Testament, in het Bijbelboek Daniël (met name Daniël 11), dat gaat over Daniël, een Judese profeet aan het Babylonische hof, die de val

---

Etemenanki. Deze tempeltoren lag er vervallen bij. Vgl. Genesis 11: het verhaal over de tempeltoren die nooit af kwam.

¹⁷ Sachs en Hunger, *Astronomical Diaries I*, 178-179, no. -330A vo. 3^r-15^r; zie: <http://www.livius.org/babylonia.html>.

¹⁸ Kuhrt, ‘Alexander and Babylon’, 121-130.

¹⁹ Uitvoerder hierover: R.J. van der Spek ‘Darius III, Alexander the Great and Babylonian scholarship’ in: W. Henkelman en A. Kuhrt ed., *A Persian perspective. Essays in memory of Heleen Sancisi-Weerdenburg* [Achaemenid History XIII] (Leiden 2003) 289-346; en Idem, ‘Alexander de Grote en de Babylonische voorspellingskunst’ in: R.J. Demarée en K.R. Veenhof, *Zij schreven geschiedenis. Historische documenten uit het Oude Nabije Oosten (2500-100 v.Chr.)* (Leiden en Leuven 2003) 410-426.

voorspelt van het Babylonische rijk, de opkomst en ondergang van het Perzische rijk, de opkomst en ondergang van Alexander de Grote en de wedervaardigheden der Seleucidische koningen tot en met de Seleucidische koning Antiochus IV (175-164 v.Chr.). Helaas is de Babylonische tablet deerlijk gehavend, waardoor de interpretatie ten aanzien van Alexander onzeker is. De regels over Alexander luiden als volgt:

Kolom V

¹ [...] De koninklijke [sc]epter [...] [va]n zijn vader [...] Twee jaar [zal hij (= de Perzische koning Arses (338-336)) het koningschap uitoefenen]. ⁵ Een eunuch (=Bagoas) [zal] die koning [vermoorden]. Een zekere [opstandige] vorst (=Darius III (336-331)) zal zich opmaken. De tro[on zal hij grijpen]. Vijf jaar [zal hij] het koning[schap uitoefenen]. Troepen van het land Hanî (= Macedonië) [...] ¹⁰ zullen zich opmaken en [het ..]schap *zullen* [zij..] Zijn troepen [zullen zij een nederlaag aanbrengen]. Ze zullen buit van hem binnenhalen en zij zullen [rijkdommen van hem] plunderen. Daarna zal [hij zijn] tr[oeppen] gevechtsklaar maken en zijn wapens zal hij ophef[fen]. ¹⁵ De goden Enlil, Šamaš en [Marduk] zullen aan de zijde van zijn troepen gaa[n]. De omverwerping van de Hanese troepen zal [hij bewerkstelligen], enorme rijkdommen zal hij van hem plun[deren en] hij zal die zijn paleis binnen[brengen]. ²⁰ De mensen die kwaad hebben [ervaren, zullen] het goede [genieten]; het hart van het land [zal zich verheugen]. Belastingvrijdom [zal hij de Babyloniers schenken]²⁰

De vraag is wat hier nu ‘geprofeteerd’ wordt. A.K. Grayson, de eerste uitgever, en velen na hem meenden dat het hier gaat om Darius III, die zich zou weten te herstellen om Alexander (de Hanese troepen) alsnog een nederlaag toe te brengen, een gebeurtenis die in werkelijkheid nooit heeft plaats gevonden.²¹ Na de slag bij Gaugamela vluchtte Darius immers naar het oosten (in de astronomische dagboeken aangeduid met de archaische term Gutium) en werd hij een klein jaar later door één van zijn eigen satrapen gedood. Het zou dan moeten gaan om ‘wishful thinking’, anti-Griekse propaganda of echte profetie (die niet is uitgekomen, zoals ook de profetie over de dood van Antiochus IV in Daniël 11: 40-45 niet is uitgekomen). Het probleem is echter dat de ‘profeet’ weet dat Darius maar vijf jaar heeft geregeerd. Hij kan dus Darius niet op het oog hebben gehad.

---

²⁰ Voor de hele tekst: zie noot 19.

²¹ A.K. Grayson, *Babylonian historical-literary texts* (Toronto 1975).

De meest voor de hand liggende oplossing is dan dat het gaat om Alexander de Grote, aan wie nieuwe overwinningen worden voorspeld, die er immers ook echt geweest zijn.

De ‘omverwerping van de Hanese troepen’ levert dan een nieuw probleem op. Moeten we aannemen dat Alexander ‘Hanese’ troepen, dus zijn eigen troepen, heeft verslagen? Ook dat is vreemd en onhistorisch. Mijns inziens blijven maar twee opties over. Of de schrijver (of kopiist) heeft zich vergist en heeft *Ha-ni-i* geschreven waar hij *Gu-ti-i* in gedachten had, en wilde alleen maar profeteren over Alexanders successen in het oosten (Gutium), die er inderdaad waren. Alexander heeft immers bovenmenselijke prestaties verricht en moet dus wel goddelijke steun hebben gehad. Of er begint hier toch een ‘echte’ profetie, die niet uitgekomen is: de schrijver meent dat er iemand (een vorst, maar niet Darius en ook niet Alexander) zal opstaan, die de Macedoniërs en Grieken zal verslaan en die een soort heilstaat in Babylonie zal stichten.

Hoe dit ook zij, de tekst heeft het karakter van een vorstenspiegel.: of nu Alexander bedoeld is of een koning die Alexander zal verjagen, van de vorst wordt verwacht dat hij respect heeft voor de Babylonische goden, de Babylonische tradities en vooral de Babylonische belastingprivileges. De tekst sluit in dit verband naadloos aan bij de zogenaamde ‘Babylonische Vorstenspiegel’ uit de tijd van de Assyrische overheersing.²²

Alexander is na zijn intocht in Babylon nog ruim een maand in de stad gebleven. Volgens Curtius Rufus was het er een ordeloze bende van seksuele uitpattingen, een teken van Babylonische decadentie.²³ Te vrezen valt dat dit verhaal meer zegt over het vooroordeel van de Grieken en Romeinen over het Oosten, dan dat het echt iets van Babylon laat zien.

Alexanders einde in Babylon

Na zijn lange veldtochten, via de Perzische hoofdstad Persepolis tot in het verre Pakistan, keerde Alexander in het voorjaar van 323 v.Chr. weer terug naar Babylon. Alexander wilde namelijk van Babylon een koninklijke residentie maken, een nieuw centrum van het rijk. Het lag mooi centraal,

---

²² B.R. Foster, *From distant days. Myths, tales and poetry of Ancient Mesopotamia* (Bethesda MD 1995) 391-392.

²³ Curtius v 1.36-38; en J. Lendering, *Alexander de Grote. De ondergang van het Perzische rijk* (Amsterdam 2004) 185.

beter dan Persepolis. Het paleis in Persepolis was bovendien in brand gestoken en Grieken en Macedoniërs zouden deze hoofdstad van de aartsvijand niet accepteren als nieuwe hoofdstad. Dan lag Babylon beter. Babylon kon dus wel eens opnieuw een hoofdstad worden van een wereldrijk. Het kwam er niet van.

De terugkeer van Alexander ging niet over rozen. Chaldese astrologen hadden namelijk voortekenen waargenomen dat Alexander zou sterven, als hij de stad zou binnentrekken en ze adviseerden hem daarom buiten Babylon te blijven. Alexander luisterde eerst wel naar hen en trok ten zuiden van Babylon de Eufraat over en legerde zich bij Borsippa. Hij zou dan eventueel via de westkant Babylon in kunnen trekken. Volgens de astrologen was het gevaar namelijk het grootst als Alexander kijkend naar het westen, de plaats van de zonsondergang, het oord van de onderwereld, Babylon zou binnentrekken. Alexander raakte echter in moerassen verstrikt, keerde weer terug naar de oostelijke oever en trok Babylon toch binnen. De Griekse filosoof Anaxarchus had Alexander aangeraden niet naar de Babylonische voorspellingskunst te luisteren, en de Macedonische koning had daar uiteindelijk gehoor aan gegeven. Alexander pochte trots dat de ‘Chaldeeën’ inderdaad ongelijk hadden gekregen. Na enige tijd verliet hij Babylon namelijk weer voor een expeditie naar de Eufraat en het Pallacottaskanaal, en hem was niets overkomen.²⁴ De Babylonische geleerden bleven de omina echter serieus nemen. Zij organiseerden, waarschijnlijk zonder dat Alexander het wist, een ‘substituut-koningschapsritueel’. Dat was een procedure die de Assyrische koningen regelmatig ondergingen na een maansverduistering. Zij traden dan tijdelijk af en een ander (een misdadiger, zwakzinnige of politieke tegenstander) werd koning gemaakt. Binnen honderd dagen werd deze dan weer geëxecuteerd, zodat het voorteken was uitgekomen, maar niet ten nadele van de echte koning. Zo trof Alexander eens tot zijn eigen verbijstering een halve gare op zijn troon aan, gehuld in de diadeem en de mantel van hemzelf. Op advies van de ‘Chaldeeën’ doodde hij deze vreemdeling, ‘ten einde het voorteken af te wenden’.²⁵

Wat moeten we van deze houding denken? Waren deze waarzeggers oprecht of hadden ze bijbedoelingen en was het een teken van afkeer jegens de nieuwe overheersers? Dat is heel moeilijk te zeggen. De geschiedschrijver Arrianus (tweede eeuw n.Chr.) wist het wel: Alexander had de herbouw van

---

²⁴ Arrianus, *Anabasis Alexandri*, VII 22.1

²⁵ Diodorus XVII 116.4

de tempel van Marduk bevelen, maar gezegd dat die uit de eigen inkomsten van de tempel betaald moest worden en de priesters hielden die inkomsten liefst voor zichzelf.²⁶ Uit kwitanties uit de jaren 327 en 325 v.Chr. blijkt inderdaad dat Babyloniers soms aanzienlijke bedragen hebben gedoneerd voor de herbouw van de tempel, gemiddeld zo'n 60 sikkel (= 120 drachmen) per persoon, genoeg om vijftien arbeiders een maand aan het werk te houden.²⁷ Nu kan het inderdaad zijn dat deze uitgaven wel gedoneerd zijn, maar nooit besteed. Het kan ook zijn dat deze klus gewoon te groot was om met eigen middelen te bekostigen. Kennelijk wilden de Chaldeeën Alexander aansporen er werk van te maken en volgens Diodorus raadden de geleerden Alexander aan met de herbouw te beginnen, opdat hij de toorn van de goden zou afwenden.²⁸ Voortekens waren in de Babylonische visie geen voorzeggingen van een onafwendbaar lot, zoals in de Griekse tragedies, veeleer een boodschap van de goden aan de mens, waarmee deze zijn voordeel kon doen.²⁹ Alexander luisterde er dan ook naar: hij zette 10.000 soldaten in om het werk van het ruimen van het puin aan te pakken.³⁰ Het hielp allemaal niet. Alexander werd ziek en stierf te Babylon, volgens een Babylonisch astronomisch dagboek op 11 juni 323 v.Chr. Het was een bewolkte dag.³¹

Hoe zal de Babylonische bevolking dit nu allemaal ervaren hebben? Hier moeten we opnieuw gissen, maar we kunnen wel iets bedenken. De herbouw van de tempel zal wel met instemming begroet zijn, maar andere dingen waren minder leuk. Na de dood van Alexander braken er gevechten uit tussen de troepen over de opvolging. Volgens Curtius leidde dit tot hongersnood.³² Alexander brak een deel van de muur af om bouw materiaal te hebben voor het dodenmonument voor zijn pas overleden vriend Hephaestion. Tijdens Alexanders afwezigheid werd Babylon bestuurd door Harpalus, iemand die de schatten van Alexander erdoor joeg met feesten en dure concubines. Alexander bouwde een haven en schepen voor een nieuwe

---

²⁶ Arr., *Anab.*, VII 17 3-4

²⁷ Vgl. R.J. van der Spek, 'The size and significance of the Babylonian temples under the successors' in: P. Briant ed., *La Transition entre l'empire achéménide et les royaumes hellénistiques (vers 350-300 avant J.-C.)* ter perse.

²⁸ Diodorus XVII 112.3

²⁹ Arnout van der Spek, 'Šimtu: het begrip "lot" in het oude Mesopotamië,' *Phoenix* 52 (2006) 19-30.

³⁰ Vgl. Arrian VII 17.3; en Strabo, *Geogr.* XVI 1.5

³¹ Sachs en Hunger, *Astronomical Diaries* I, 207, no. -322 B obv. 8'.

³² Curtius X 8.12

expeditie naar Arabië. Het zal menige Babylonische wenkbrauw hebben doen fronsen.

Na Alexanders dood bleef Babylon nog jarenlang het strijdtoneel tussen Macedonische en Griekse troonpretendenten zoals Antigonos, Seleucus en Eumenes. De Babylonische 'Diadochenkroniek' maakt er melding van.³³ Uit de dagboeken leren we dat tot ongeveer 300 v.Chr. de graanprijzen torenhoog bleven.³⁴ Seleucus komt uit deze strijd als winnaar tevoorschijn. Hij stichtte het Seleucidische rijk, dat Mesopotamië tot 141 v.Chr. overheerste. Voorlopig zou Babylon van oorlogen gevrijwaard worden en zou er weer een voorspoedige periode aanbreken. Daar staat tegenover dat Seleucus even voor 300 v.Chr. een nieuwe hoofdstad bouwde, Seleucia aan de Tigris, 35 kilometer ten zuiden van het tegenwoordige Bagdad. Daarmee kon Babylon zijn aspiraties als rijkscentrum wel vergeten. Evengoed bezochten de Seleucidische koningen Babylon nog geregeld en logeerden zij in het paleis van Nebukadnessar.

Offerende koningen

Zoals Alexander had geofferd in de tempels van Babylon, zo deden latere koningen dat ook. We kunnen deze handelswijze van twee kanten bekijken. Aan de ene kant probeerden zij daarmee geaccepteerd te worden als goede Babylonische koningen, aan de andere kant moeten we dit ook zien in het licht van het polytheïstisch gedachtegoed, volgens welke alle goddelijke machten serieus genomen moeten worden, ook die van andere volken en zelfs die van vijanden.³⁵ Uit recent gepubliceerde spijkerschriftdocumenten blijkt wel dat deze koningen, prinses en hoogwaardigheidsbekleders daarbij niet altijd even subtiel te werk gingen. Van Alexander wordt nog gezegd dat hij offers bracht 'volgens de instructies van de Chaldeeën',³⁶ maar we lezen in Babylonische kronieken en dagboeken ook vaak dat ze dit deden 'op Griekse wijze'. Met andere woorden: niet volgens de instructie van de

---

³³ Van der Spek en Finkel, *BCHP*, no. 3.

³⁴ R.J. Van der Spek, *Commodity prices from Babylon, 385-361 BC* (2005). Te raadplegen op: <http://www.iisg.nl/hpw/babylon.php>.

³⁵ Uitvoerder over deze thematiek: M. Cogan, *Imperialism and religion. Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries B.C.E.* (Missoula, Montana, 1974); en R.J. van der Spek, 'Cyrus de Pers in Assyrisch perspectief. Een vergelijking tussen de Assyrische en Perzische politiek ten opzichte van onderworpen volken' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 1-27.

³⁶ Arrianus, *Anab.* III 16.5

Chaldecen. Vaak wordt erbij verteld, dat ze ter plaatse voedsel aten. Waarschijnlijk refereert dit naar de Griekse gewoonte het offervlees te eten tijdens offermaaltijden. In Babylonië was het de gewoonte het offervlees toe te wijzen aan houders van prebenden, verhandelbare rechten in offerrestanten. Offervlees werd in Babylonië dus niet ter plaatse geconsumeerd.

Het eerste voorbeeld dat ik zal noemen is kroniek *BCHP* 6 over kroonprins Antiochus, de latere koning Antiochus I (281-264 v.Chr.). Deze Antiochus was in 294/3 door Seleucus I aangewezen als zijn opvolger en hij was nogal eens in Babylon. Seleucia zal in deze tijd nog niet veel meer zijn geweest dan een grote bouwplaats. We weten uit kroniek *BCHP* 5 dat hij in twee tempels van de maangod Sin offers had gebracht. Hij heeft zich ook bemoeid met de herbouw van de tempels in Babylon en Borsippa. Uit Borsippa is een goed bewaarde funderingscilinder van zijn hand over.³⁷ De pas gepubliceerde kroniek *BCHP* 6 bericht als volgt over offerplechtigheden op de ruïne van Esagila:

[.] van Bēl gaf hij (= Antiochus) aan de Bab[yl]oniërs van [de vergadering van Esa]gila en hij bracht een offer op de ruïne van Esagila. Hij viel op de ruïne van Esagila. (Toen) bracht hij een runderoffer op Griekse wijze. De zoon van de koning, zijn troepen, zijn wagens en zijn olifanten verwijderden het puin van Esagila. Ze aten [xx] op het perceel van Esagila.³⁸

Het staat er allemaal in nogal droge lapidaire kroniekstijl, maar naar het schijnt, wilde Antiochus zich van zijn beste kant laten zien door op de puinhopen van de tempeltoren te offeren. Daarbij struikelde hij echter en viel op zijn gezicht. Het lijkt erop dat Antiochus door het voorval erg geïrriteerd was en zijn val ook nog als een slecht voorteken opvatte. Dan offert hij opnieuw en wel op Griekse wijze. Daarna haalt hij alles uit de kast om het opruimingswerk van Alexander te voltooiën: soldaten, wagens en zelfs olifanten. De offerspijzen eet hij ter plaatse op. Een waardeoordeel wordt niet uitgesproken, maar het zal de Babyloniërs niet bevallen hebben.

In een pas ontdekte kroniek³⁹ over de invasie van de Egyptische koning Ptolemaeus III in Babylon (januari 245 v.Chr.) doet het verschijnsel zich weer voor. We hadden van deze invasie alleen de summiere vermelding

---

³⁷ A. Kuhrt en S. Sherwin-White, 'Aspects of Seleucid royal ideology: the cylinder of Antiochus I from Borsippa', *Journal of Hellenic Studies* 111 (1991) 71-86.

³⁸ Van der Spek en Finkel, *BCHP*, no. 6: 3'-9'.

³⁹ Van der Spek en Finkel, *BCHP*, no. 11.

van Appianus (*Syriaca* 65), maar nu hebben we ook een gedetailleerd verslag op klei. In regel 6 van deze kroniek worden de Egyptische troepen getekend als ‘Hanese troepen, die de goden niet vrezen’ en op de achterzijde van het tablet wordt verhaald wat de Egyptische commandant doet als hij Babylon is binnengekomen:

[Ze brachten offers op] Griekse wijze in [Esagila . en x] gaven ze aan de Babyloniërs. Hij (= de commandant) verliet Esagila en ging naar de [x]-tempel. Onmiddellijk at hij er een maaltijd.⁴⁰

Nu waren deze offeraars vijanden en daarom al niet populair, maar hun offeren op Griekse wijze wordt nadrukkelijk vermeld en ik vermoed niet zonder reden. De Ptolemeïsche troepen wilden zich mogelijk alleen maar manifesteren als de nieuwe Babylonische machthebbers en offerden daarom in de tempel, zonder echter veel kennis van zaken. Het fenomeen van het offeren op Griekse wijze wordt nog een paar keer vermeld, maar daar zullen we nu niet op ingaan.⁴¹ Wel komt in de volgende paragraaf nog een voorbeeld voor van een Griekse religieuze plechtigheid.

Een Griekse kolonie in Babylon

De stichting van Seleucia heeft er feitelijk voor gezorgd dat Babylon zijn Babylonische karakter kon behouden. Een Babylonische kroniek vermeldt dat tijdens het bewind van Antiochus I als kroonprins, Macedoniërs vanuit Babylon naar Seleucia werden overgeplaatst.⁴² In de tweede eeuw, waarschijnlijk op instigatie van Antiochus IV (175-164 v.Chr.), werd er toch weer een Griekse kolonie in Babylon binnengebracht en dat leidde ertoe dat er nu twee gemeenschappen met elk eigen instituties naast elkaar leefden. De Babylonische gemeenschap werd (als vanouds) geleid door een *šatammu* (tempeloverste) en een *kiništu* (tempelraad), een beetje vergelijkbaar met de hogepriester en het sanhedrin in Jeruzalem. Net als in Jeruzalem hield een koninklijke functionaris toezicht op de tempelfinanciën (*prostātēs*, vgl. in Jeruzalem Simon 2 Makk. 3:4). Van de Griekse gemeenschap zijn niet veel instellingen geattesteerd. Wel wordt sinds de regering van Antiochus IV

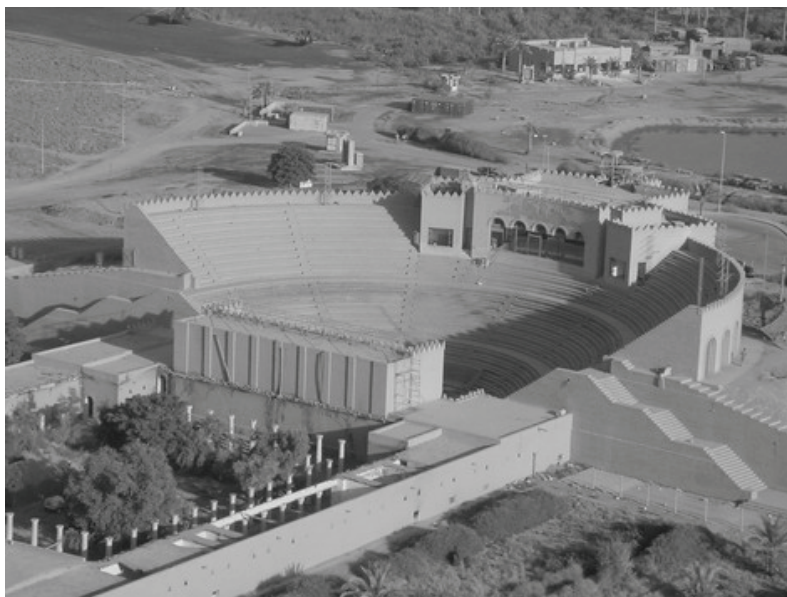
---

⁴⁰ Ibidem, no. 11: r.1’-4’.

⁴¹ Ibidem, zie het commentaar aldaar.

⁴² Van der Spek en Finkel, *BCHP*, no. 5: r 6’-9’.

geregeld gewag gemaakt van *politē* in Babylonsche teksten, wat ongetwijfeld staat voor *politai*, het Griekse woord voor ‘burgers met burgerrecht’. Ook weten we dat deze *politai* in het theater in Babylon vergaderden.⁴³ Ten slotte wordt eenmaal gewag gemaakt van *peliganes*, een Macedonisch woord voor ‘oudsten’. We kennen een raad van *peliganes* ook uit een paar andere steden, n.l. Seleucia in Pieria in Syrië en Seleucia aan de Tigris. De *politai* hoeven niet per se Grieken geweest te zijn. Het feit dat de Macedonische term *peliganes* wordt gebruikt zegt ook al iets, maar er zullen vast ook wel gehelleniseerde Babyloniers tot deze gemeenschap behoord hebben. Uit de antropologische literatuur is het begrip ‘multiple identity’ maar al te goed bekend. Het betekent dat individuen zichzelf rekenen tot verschillende etnische eenheden.⁴⁴

Afb.1: Het Griekse theater in Babylon, gerestaureerd ten tijde van Saddam Hussein.

---

⁴³ R.J. van der Spek, ‘Theatre of Babylon in cuneiform’ in: W.H. van Soldt ed., *Veenhof Anniversary Volume. Studies presented to K.R. Veenhof on the occasion of his sixty-fifth birthday* (Leiden 2001) 445-456.

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld J. Hutchinson en A.D. Smith eds., *Ethnicity* (Oxford 1996) 7.

Ik heb al heel wat gepubliceerd over deze gemeenschap en verwijs daarom naar de betreffende literatuur.⁴⁵ Ik wil hier slechts een paar teksten noemen die iets zeggen over het beeld dat de Babyloniërs van de Grieken hadden. Een astronomisch dagboek betreffende maand V van het jaar 143 van de Seleucidische era (= 17 augustus-15 september 169 v.Chr.) bericht over de overwinningen van Antiochus IV Epiphanes in Egypte⁴⁶ naast Griekse festiviteiten te Babylon:

Die maand hoorde ik (= de astronoom) het volgende: “Koning Antiochus tro[k] zegevierend door de steden van Egypte.” De *politai* [organiseerden] een *pompē* (*pu-up-pe-e*) en een ritueel op Griekse wijze.⁴⁷

We zien dus ook hier weer de expliciete constatering dat de *politai* Griekse rituelen uitvoeren. Een waardeoordeel is het niet, maar het is kennelijk een rare nieuwigheid, interessant genoeg om in de dagboeken op te nemen. Leuk is ook te zien hoe de *politai* worden gekarakteriseerd in een kroniek, waar met zoveel woorden wordt verwezen naar etnische kenmerken, ‘ethnic boundaries’ om Barths terminologie te gebruiken:

Jaar 149, An(tiochus V) koning, maand Ta[šrītu (VII = 10 Oktober – 8 November 163 v.Chr), dag 1-7.] De zogenoemde “Grieken”, de *p[olita]*, die in het verleden op bevel van koning Antiochus (IV²) Baby[lon waren binnengekomen] en die zich met olie zalven, net als de *politai* die wonen in Seleucia, de koninklijke residentie aan de Tigris en het Koningskanaal, [leverden] s[lag] met de stadhouder en met de mensen van het land, die in Babylon waren. Dag 8 (17 Oktober 163 v. Chr.). Op bevel van de gouverneur van Babylon keerden [de . en] de vrouwen², die te midden van de *politai*, de mensen van het land en /de *boulē*²⁷\ uit Babylon naar het gebied stroomafwaarts van Babylon [waren gegaan] wegens de gevechten met de [stadhouder (*šaknu*) en zijn] troep[en], in Babylon terug. [...] die de gouverneur [...] de mensen van het land [...].⁴⁸

---

⁴⁵ Van der Spek, *Grondbesit*, 55-78; Idem, ‘The Babylonian city’, 57-74; Idem, ‘Darius III’, 289-346; en Idem, ‘Ethnic segregation’, 393-408.

⁴⁶ Het gaat hier om de succesrijke invasie van Antiochus in Egypte in 169 v.Chr. In 168 kwam hij opnieuw in Egypte, maar werd toen door de Romeinse gezant C. Popilius Laenas gedwongen Egypte te verlaten.

⁴⁷ Sachs en Hunger, *Astronomical Diaries* II, 470, no. -168 A1 Obv.’ 14-15; en vgl. Van der Spek, *Grondbesit*, 74; en Idem, ‘The Babylonian city’, 67.

⁴⁸ Van der Spek en Finkel, *BCHP*, no. 14.

Hier wordt in Babylonische termen beschreven wat de voornaamste kenmerken zijn van deze nieuwe *politai*: ze zalven zich met olie, net als de *politai* in Seleucia aan de Tigris. Het gaat hier natuurlijk om de gewoonte van de Grieken zich voor sportwedstrijden in het gymnasium in te smeren met olijfolie en naakt te sporten. Ook voor de orthodoxe Jeruzalemmers was het leven in het gymnasium al een voornaam kenmerk van Griekse cultuur (II Makkabeeën 4: 13 ‘toppunt van Griekse cultuur (*hellenismos*) en een toegang tot buitenlandse gewoonten (*allophylismos*)?). Rare jongens die Grieken, en zoals uit dezelfde kroniek blijkt, bleef het niet alleen bij afkeer; er waren ook echte gevechten.

Pais en vree was het ook een kleine eeuw later niet, nadat in 141 v.Chr. de Parthen de macht hebben overgenomen in Mesopotamië. Het astronomisch dagboek over het jaar 78/7 v.Chr. rapporteert als volgt:

De 21e (= 16 febr. 77 v. Chr.): de substituut-*šatammu* van Esagila en de Babyloniers [wezen] één stier en twee schapen toe als offerande [aan voor..] [*De Babyloniers' en'*]⁴⁹ de *politai* droegen wapenrusting (en) vochten tegen elkaar in de omgeving van de tempel van Nabu-ša-harê.⁵⁰

Conclusie

Vele boeken zijn er al volgeschreven over het onderwerp ‘Grieken en barbaren’. Veelal gaat het daarin om de vraag hoe de Grieken aankeken tegen niet-Grieken. Het omgekeerde komt maar zelden aan de orde en dat heeft natuurlijk te maken met de aard van het bronnenmateriaal. We hebben nu eenmaal veel meer Griekse teksten die iets over ‘barbaren’ zeggen dan andersom. Door het groeiende corpus van Babylonische teksten uit de Hellenistische tijd hebben we nu ook eens de mogelijkheid het niet-Griekse perspectief te belichten. Opmerkelijk is dat de documenten de zaak meestal met de nodige distantie benaderen en daarom moeten we ons als historici op grond van deze mededelingen proberen ‘in te leven’. Soms proef je wel degelijk de verbazing over en soms afkeer van het vreemde. Het scherpt ons beeld betreffende de interactie tussen samenlevingen in de Hellenistische

---

⁴⁹ De aanvulling [‘De Babyloniers en’] is natuurlijk niet zeker. Het kan derhalve ook gaan om gevechten van *politai* onderling.

⁵⁰ Sachs en Hunger, *Astronomical Diaries* III, 503, no. -77B, vo. 15^a-16^a.

tijd. Het bronnenmateriaal is echter te beperkt om al te grote conclusies te trekken over trends. We zien voorbeelden van respect, bijvoorbeeld van Grieks-Macedonische zijde door schenkingen van koningen aan tempels en door het feit dat Grieken graag van de Babylonische astronomen leerden. Babyloniërs waren ook bereid zich aan de Grieken te spiegelen, zoals Berossus die zijn *Babyloniaka* aan Antiochus I opdroeg en de Babyloniërs die Griekse namen aannamen. De segregatie die er sinds Antiochus IV (of al eerder) bestond, zal niet bijgedragen hebben aan een grote harmonie. Maar nogmaals: het bronnenmateriaal geeft ons hier en daar mooie inkijkjes, maar we moeten ons hoeden voor sterke generalisaties.